

تحلیل کمی روند رشد و تحولات اشتغال در استان خراسان در دو دهه ۶۵-۱۳۵۵ و ۷۵-۱۳۶۵

H . shayan, ph.D
Ferdowsi university of mashhad

The Developmental Process of the Employment Rate in Khorassan : A Quantitative Analysis in the Two periods 1988 - 98

Many of the social, economic, and even political problems in Iran in the two periods between the years 1978 - 88 and 1988 - 98 can be studied comparatively. In studying these problems, the marginal border areas, particularly the western and eastern regions, are of special importance. In this article the development of employment rate is studied in one of these areas.

A quantitative analysis of employment rate in khorassan reveals different conditions in these two periods. Though, the general employment rate shows a negative trend, the substantial decrease in service industry (104.8 to 30.1) as compared to the considerable growth in the productive industry (9.3 to 23.8) is viewed as a positive change in the labor market. However, in a large area of the province, including Tybad, Torbat Haydarya (and khaf), Gonabad, Torbat Jam, Birjand (and Nihbandan) there is a considerable decrease in employment rate, in both manufacturing industry as well as the whole economy. In large areas of the province, particularly in Ferdows, Torbat Haydarya, Gonabad, Sabzivar, Torbat jam, Birjard, and Isfaraeen, the high rate of employment in agriculture sector can be considered a positive, though short term, change. The development in other sectors requires necessary infrastructural development in the rural and agricultural activities.

خلاصه

در دو دهه ۶۵-۱۳۵۵ و ۷۵-۱۳۶۵ بسیاری از مسائل اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی ایران را می‌توان از دیدگاهی تطبیقی بررسی نمود. در این میان، مناطق حاشیه‌ای به ویژه در غرب و شرق کشور از اهمیت خاصی برخوردارند. در این مقاله، یکی از این مناطق، تنها از جنبه اشتغال مورد توجه قرار گرفته است.

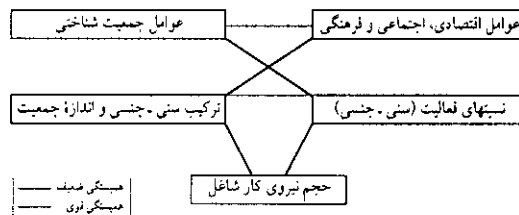
تحلیل کمی روند اشتغال در استان خراسان وضعیت‌هایی نسبتاً متفاوت را در دو مقطع زمانی یادشده نشان می‌دهد. اگر چه در کل استان کاهش رشد سالانه اشتغال تحولی منفی است، اما کاهش شدید رشد شاغلان خدماتی (۱۰۴/۸ درصد به ۳۰/۱ درصد) و رشد قابل ملاحظه شاغلان صنعتی (۹/۳ درصد به ۲۳/۸ درصد) تحولی مثبت تلقی می‌گردد. در مجموع در قلمرو وسیعی از استان به ویژه در فردوس، تربت حیدریه، گناباد، سبزوار، تربت جام، بیرجند و اسفراین رشد بیشتر اشتغال کشاورزی را فقط در کوتاه مدت می‌توان فرایندی مثبت تلقی کرد، مگر این‌که با تدارک زیر ساخت‌های لازم در بخش روستایی - کشاورزی، توأمان امکان رشد و توسعه سایر بخش‌ها نیز فراهم گردد.

مقدمه

دو دوره زمانی ۶۵-۱۳۵۵ و ۷۵-۱۳۶۵ را در ساختار اقتصادی، سیاسی و مآلاً اجتماعی - فرهنگی ایران، می‌توان تا حدود زیادی متفاوت از یکدیگر در نظر گرفت. مبدأ اصلی تحول، پایان جنگ تحمیلی و به دنبال آن اتخاذ سیاست تعدیل اقتصادی و پیامدهای آن بر ساختار متزلزل اقتصاد و نضج آثار روانی - فرهنگی خاص در میان طبقات مختلف اجتماعی بوده است. در این میان استان خراسان بنابر موقعیت ویژه‌اش همچون وجود ضعف‌های اساسی در زیرساخت‌های طبیعی و اقتصادی و نیز وقایع برون مرزی همچون، عزیمت اجباری مهاجران افغانی، فروپاشی شوروی سابق، ارتباط یافتن با جمهوری‌های آسیای میانه، تسلط گروه طالبان، به اهمیت ژئواکولوژیکی و ژئوپلیتیکی خاصی دست یافته است.

براساس نمودار زیر عوامل مؤثر بر حجم اشتغال^۱ در هر جامعه‌ای را می‌توان به چهار گروه عمده (درازای روابط متقابل) تقسیم کرد: عوامل جمعیت شناختی شامل باروری، مرگ و میر و

مهاجرت (داخلی و بین المللی)؛ عوامل اقتصادی از قبیل تولید سرانه ملی (GNP)، سطح آموزش کارگران، فرصت‌های شغلی و توزیع جغرافیایی آن‌ها، ساختار صنعتی، ساختار اشتغال و سازمان تولید؛ عوامل اجتماعی همچون فرصت‌های آموزشی، شهرنشینی، ویژگی‌ها و قوانین ازدواج و سرانجام عوامل فرهنگی در برگزیده رفتارهای سنتی گروه‌های مختلف در فعالیت‌های اقتصادی، تأثیرات مذهبی بر روی رفتارها و غیره. همچنین عواملی چون ترکیب سنی - جنسی و حجم جمعیت و سرانجام نسبت‌های فعالیت در گروه‌های سنی و جنسی بر سطح اشتغال تأثیر عمده دارند.

نمودار ۱ عوامل مؤثر بر اشتغال

بنابراین در تحلیل جامع اشتغال بایستی عوامل متنوعی را در نظر گرفت؛ امری که در مقاله حاضر میسر نیست. به همین دلیل، تنها یکی از متغیرهای یادشده که دارای ابعاد کمی - جغرافیایی است، یعنی فرصت‌های شغلی و روند تحول در توزیع جغرافیایی آن‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. البته، از نظر کلی، باروری زیاد، مهاجرت افغانها، تولید سرانه نسبتاً پایین به‌ویژه به دلیل کثرت روستائینی، ساختار صنعتی، سازمان تولید، ترکیب سنی جمعیت و نسبت‌های فعالیت بر حسب گروه‌های سنی - جنسی در طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۵، همگی به زیان وضع اشتغال در استان خراسان عمل کرده‌اند.

روش تحقیق

روش تحقیق اصولاً بر پایه الگوی مقایسه طولی و عرضی یا «نسبت انتقال» می‌باشد که طبق آن میزان رشد اقتصادی در یک منطقه با زیرمناطق آن سنجیده می‌شود.^۲ به منظور تعیین نواحی بحرانی و طبقه‌بندی شهرستانها نیز از معیار^۳ Z - score استفاده شده است. البته، چون دردهه

دوم، تقسیمات سیاسی در استان تغییراتی داشته است، به جهت امکان پذیر شدن مطالعه، اطلاعات موجود عمدتاً بر مبنای تقسیمات سیاسی سال ۱۳۶۵ در قالب ۱۷ شهرستان منطبق گردیده‌اند. پرسش‌های اصلی تحقیق عبارتند از:

چه تحولاتی در ساختار شغلی استان و شهرستان‌های آن در دو دهه ۶۵-۱۳۵۵ و ۷۵-۱۳۶۵ رخ داده است؟ مناطق بحرانی استان از حیث رشد کلی اشتغال و رشد بخش‌های عمده اقتصادی کدام‌ها هستند؟

توزیع اشتغال در بخش‌های عمده اقتصادی

بررسی توزیع اشتغال در بخش‌های سه گانه اقتصاد در دو دوره مورد مطالعه، بیانگر تحولات معنی داری است. برای مثال، از مجموع شاغلان استان در سال‌های ۵۵، ۶۵ و ۷۵ به ترتیب ۴۱/۶، ۳۳/۵، ۲۹/۶ درصد در بخش کشاورزی، ۳۵/۶، ۳۰/۲، ۳۰/۴ درصد در صنعت، و ۲۲/۸، ۳۶/۳، ۳۸/۳ درصد در بخش خدمات فعالیت داشته‌اند. این ارقام بیانگر روند چرخش اقتصاد متکی بر کشاورزی به اقتصاد خدماتی - صنعتی است. گرچه از نظر حجم اشتغال بخش خاصی "تسلط تام" ندارد و کارکرد "چند نقشی" حاکم است، اما با استمرار تحولات سریع گذشته، در آینده‌ای نه چندان دور وضعیتی متفاوت را شاهد خواهیم بود. برای مثال، در طول ۲۰ سال، متوسط رشد سالانه اشتغال کشاورزی، تنها ۰/۶ درصد و به عبارتی ۲۶۱۳ نفر در سال بوده است، در حالی که در همین مدت رشد سالانه جمعیتی کل استان ۳/۱۳ درصد و مناطق روستایی استان ۱/۳۳ درصد یا ۳۰۵۲۷ نفر برآورد می‌شود. مقایسه این ارقام، تنگناهای شدید بخش کشاورزی - روستایی را در زمینه اشتغال‌زایی نمایان می‌سازد، زیرا نسبت رشد اشتغال کشاورزی به رشد جمعیت روستایی ۱ به ۱۱/۷ بوده است (۳۰۵۲۷ ÷ ۲۶۱۳). در کل بخش‌ها نیز وضعیت نامطلوب است، زیرا در فاصله سال‌های ۷۵-۱۳۵۵ به طور متوسط هر سال ۱۳۹/۰۰۰ نفر بر جمعیت استان افزوده شده است، اما تنها ۲۸/۵ هزار شغل

در هر سال ایجاد گردیده است! حال آنکه "با توجه به روند افزایش جمعیت*، استان خراسان در هر دهه به ۸۰۰ تا ۹۰۰ هزار شغل جدید نیاز دارد."^۳

توزیع اشتغال در شهرستان‌ها نشان می‌دهد که در اکثر آن‌ها کارکرد چند نقشی با غلبه نسبی کشاورزی حاکم بوده است. اما در سال‌های ۵۵ تا ۷۵، شهرستان‌های قاینات و درگز (چناران در مقطع ۷۵ - ۶۵) «نقش کشاورزی»، و در مشهد و طبس «نقش صنعتی - خدماتی» تسلط داشته‌اند.

روند تغییرات نرخ اشتغال

متوسط رشد سالانه اشتغال در استان در مقاطع ۶۵ - ۱۳۵۵ و ۷۵ - ۱۳۶۵ به ترتیب ۲/۵۷ و ۲/۱ درصد و رشد جمعیت آن ۴/۹ و ۱/۳۷ درصد تفاوت معنی‌داری را نشان می‌دهد. چه آنکه در مقطع اول، بیانگر برتری رشد جمعیت بر اشتغال، و برعکس دوره بعدی است. بی‌تردید علاوه بر رشد طبیعی بی‌سابقه جمعیت در سال‌های ۶۵ - ۱۳۵۵، ورود هزاران مهاجر افغانی، عامل اصلی برهم خوردن تعادل بین این دو عنصر با اهمیت بوده است. صرف نظر از این نکته، رشد کمتر اشتغال در دهه دوم قابل ملاحظه است، به‌ویژه اگر آن را با مقیاس ملی ۲/۸۵ درصد^۴، مقایسه کنیم.

بررسی نرخ رشد در بخش‌های اقتصادی بیانگر تحولات مهم‌تری است. زیرا تغییرات اشتغال نسبت به سال پایه در مقطع نخست در بخش‌های کشاورزی، صنعت و خدمات به ترتیب ۴، ۹/۳ و ۱۰۴/۸ درصد^۵ و در مقطع دوم ۸/۶، ۲۳/۸ و ۳۰/۱ درصد بوده است؛ اگر چه مقایسه تطبیقی ارقام مربوطه تحولی مثبت در صنعت و تحولی معقول در خدمات را در سال‌های اخیر نشان می‌دهند.

* در سال ۱۳۵۵ تعداد موالید استان حدود ۱۳۷ هزار نفر^۵ و در سال ۱۳۶۵ حدود ۲۴۷ هزار نفر^۶ بوده است. بنابراین میانگین موالید در سال‌های ۵۵ تا ۶۵ حدود ۱۹۲ هزار نفر برآورد می‌شود. با فرض احتمال بقای ۹۰ درصد حدود ۱۷۳۰ هزار نفر از موالید مذکور در فاصله سال‌های ۷۵ تا ۸۵ به سن کار (۲۰ سالگی) رسیده یا خواهند رسید. اگر فقط نیمی از این جمعیت (فقط مردان) را در نظر بگیریم باید ۸۶۵ هزار شغل در بین سال‌های ۷۵ تا ۸۵ ایجاد گردد که البته تحقق آن بسیار بعید به نظر می‌رسد.

جدول ۱ توزیع شاغلان اقتصادی در سه بخش عمده به تفکیک شهرستان (۱۳۶۵ و ۱۳۷۵)^۲

شهرستان*				تعداد شاغلان (۱۳۶۵)				تعداد شاغلان (۱۳۷۵)					
	کل	کشاورزی	صنعت	خدمات	کل	کشاورزی	صنعت	خدمات	کل	کشاورزی	صنعت	خدمات	
مشهد	۴۵۹۹۴۸	۷۵۴۸۲	۱۴۹۰۱۵	۲۳۵۴۵۱	۵۹۹۵۳۲	۷۵۰۰۲	۲۰۱۳۵۰	۳۰۹۹۵۶	کاشمر	۵۸۲۷۰	۲۱۸۳۴	۲۳۵۸۵	۱۳۶۵۸
تربت حیدریه	۸۹۹۹۳	۴۲۳۰۷	۲۲۹۴۸	۲۳۵۷۸	۱۰۴۴۵۹	۴۸۲۴۸	۲۳۶۷۹	۳۰۴۶۴	بیرجند	۸۵۲۷۷	۲۹۶۹۷	۳۵۰۵۹	۲۰۵۷۳
فردوس	۲۰۵۶۲	۸۸۰۴	۵۵۹۰	۶۰۶۵	۲۵۵۶۸	۱۰۶۵۸	۷۰۹۱	۷۴۴۵	نیشابور	۸۹۲۵۲	۳۸۸۶۴	۲۵۵۲۶	۲۴۲۷۶
طیس	۱۲۰۰۱	۳۵۲۰	۴۵۲۰	۳۸۰۵	۲۰۶۳۰	۳۶۸۵	۱۰۸۷۸	۵۷۷۰	گناباد	۲۴۲۳۳	۱۰۲۵۰	۵۷۹۱	۷۹۲۴
نایب‌آباد	۲۶۳۶۷	۱۲۳۹۰	۷۸۸۳	۵۷۷۴	۲۶۶۸۲	۱۲۳۱۵	۵۶۵۱	۸۵۰۵	تربت جام	۴۳۸۰۱	۱۸۳۷۶	۱۲۴۸۳	۱۲۳۵۲
درگز	۱۹۳۱۵	۱۱۴۳۱	۱۹۱۲	۵۸۵۲	۲۱۸۳۳	۱۲۵۰۷	۲۳۹۵	۶۵۷۴	سبزوار	۸۹۳۶۸	۳۶۴۹۴	۲۳۷۷۲	۲۸۷۷۶
بجنورد	۹۴۵۳۲	۴۴۳۷۳	۲۷۷۹۲	۲۲۰۲۵	۱۰۹۶۸۲	۴۳۹۲۶	۳۴۶۵۰	۳۰۰۴۲	شیروان	۲۱۳۵۸	۸۳۳۳	۵۸۰۹	۷۱۱۲
اسفراین	۲۴۸۰۶	۱۰۹۷۲	۷۲۴۳	۶۴۲۵	۲۹۸۱۵	۱۲۵۳۸	۸۹۸۳	۷۷۹۶	قوچان	۵۹۸۳۳	۲۹۵۴۸	۱۳۵۲۲	۱۶۵۱۴
قاینات	۲۹۴۹۵	۱۶۶۷۴	۷۳۴۴	۵۲۵۰	۴۰۰۶۵	۲۴۰۲۷	۸۰۲۹	۷۵۰۰	چناران				
فریمان				جزیی از شهرستان مشهد	۱۹۲۷۸	۹۲۰۰	۵۱۱۲	۴۶۳۸	سرخس				
بردسکن				جزیی از شهرستان کاشمر	۱۸۹۴۹	۸۲۴۹	۴۲۱۳	۳۹۱۵	خواف				
نهبندان				جزیی از شهرستان تربت حیدریه	۲۰۰۹۱	۹۴۲۰	۵۱۱۳	۵۳۱۴	جزیی از شهرستان بیرجند				
					۱۲۹۹۶	۵۶۹۰	۳۸۰۶	۳۴۵۹					

#: به دلیل تقسیمات جدید سیاسی، جمع شاغلان مشهد در سال ۱۳۷۵ همراه با چناران، فریمان و سرخس، شاغلان کاشمر با بردسکن، شاغلان تربت حیدریه به همراه خواف، بیرجند با احتساب نهبندان (۱۳۷۵) و قاینات (۱۳۶۵) در نظر گرفته شده‌اند. مورد اخیر به این دلیل است که قاینات در سال ۱۳۵۵ جزئی از بیرجند بوده است. ارقام اشتغال شیروان و قوچان در مقطع دوم به دلیل الحاق بخشی از منطقه باجگیران با حدود ۲۴ هزار جمعیت به شیروان از قابلیت تحلیلی برخوردار نیستند.

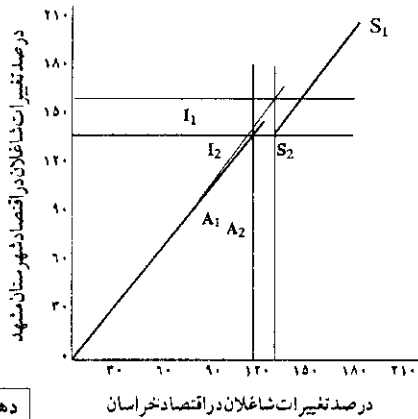
اما باید دید که آیا تحولات مربوطه در پهنه کل استان (Growth With Distribution) صورت گرفته‌اند یا نه؟ پاسخ منفی است. زیرا ارقام شهرستانی حاکی از تمرکز تحولات مثبت در مرکز استان و گستردگی جنبه‌های منفی در پهنه وسیعی از استان می‌باشند. برای مثال، از مجموع ۹۰/۳ هزار افزایش در اشتغال صنعتی و ۱۳۷ هزار در اشتغال خدماتی بین سال‌های ۶۵ تا ۷۵، به ترتیب ۵۲ هزار (۵۷ درصد) و ۷۴ هزار (۵۴ درصد) آن تنها در شهرستان مشهد تحقق یافته است (جدول و نمودار ۲).

جدول ۲ مقایسه وضعیت اقتصادی استان و شهرستان مشهد به روش طولی - عرضی (۶۵-۷۵ و ۵۵-۶۵)^{۱۰}

بخش‌های	تعداد شاغلان در استان			درصد تغییرات*		تعداد شاغلان در شهرستان مشهد		درصد تغییرات اشتغال	
	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵
اقتصادی	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵
کشاورزی	۴۰۵۰۰۳	۴۲۱۰۹۵	۴۵۷۲۷۸	۱۰۴	۱۰۸/۶	۷۵۴۸۲	۷۳۲۱۲	۷۵۰۰۲	۱۰۳/۱
صنعت	۳۴۷۱۸۲	۳۷۹۶۹۶	۴۷۰۰۰۳	۱۰۹/۳	۱۲۳/۸	۱۴۹۰۱۵	۱۰۶۴۴۴	۲۰۱۳۵۰	۱۴۰
خدمات	۲۲۲۱۶۳	۴۵۵۰۳۹	۵۹۲۰۹۴	۲۰۴/۸	۱۳۰/۱	۲۳۵۴۵۱	۱۱۱۳۱۰	۳۰۹۹۵۶	۲۱۱/۵
جمع	۹۷۴۳۴۸	۱۲۵۵۸۳۰	۱۵۴۵۳۴۳	۱۲۹	۱۲۳	۴۵۹۹۴۸	۲۹۰۹۶۶	۵۹۹۵۳۲	۱۵۸/۱

* درصد تغییرات نسبت به سال پایه محاسبه شده است برای مثال: تعداد شاغلان کشاورزی سال ۶۵ بر تعداد شاغلان کشاورزی سال ۵۵ تقسیم و حاصل در ۱۰۰ ضرب می‌شود. رقم حاصله (۱۰۴) در واقع بیانگر رشد ۴ درصدی اشتغال کشاورزی در دوره مذکور است.

صرف نظر از جنبه‌های یادشده، از لحاظ تغییرات درصدی اشتغال، در سال‌های اخیر هماهنگی بیشتری به‌ویژه در بخش صنعت بین استان و شهرستان مشهد ایجاد شده است. با وجود این، کاهش میزان و درصد اشتغال کشاورزی در مرکز استان (مشهد همراه با چناران، سرخس و فریمان) قابل توجه است. در مجموع روند تغییرات اشتغال در مقطع ۶۵-۱۳۵۵ بیانگر برتری رشد خدمات نسبت به متوسط رشد سایر بخش‌ها هم در اقتصاد استانی و هم در اقتصاد شهرستان‌ها (به استثنای طبس، تربت حیدریه، بیرجند، بجنورد و قوچان) می‌باشد. در مقطع دوم، این برتری به طور نسبی به بخش صنعت نیز سرایت کرده است (به جز تربت حیدریه، تربت جام، گناباد، تایباد، قاینات، بیرجند، سبزوار و کاشمر)؛ ضمن این‌که رشد شدید بخش خدمات تا حد زیادی کنترل و متعادل گردیده است (از ۲۰۴/۸ به ۱۳۰/۱ درصد در استان و از ۲۱۱/۵ به ۱۳۱/۶ درصد در مشهد و حداکثر آن ۱۶۷/۳ در بیرجند در مقطع دوم).

* بر اساس جدول ۱ و ۲، سایر شهرستان‌ها به همین شکل روی نمودار رفته‌اند که برای جلوگیری از طولانی شدن مقاله، تنها نمودار مربوط به شهرستان مشهد ارایه شده است. بر پایه نمودار فوق ملاحظه می‌شود که رشد کشاورزی در هر دو مقطع هم از رشد اقتصاد استان و هم شهرستان مشهد کمتر بوده است برای بخش خدمات عکس این قضیه صادق است ضمن این‌که کشاورزی به سمت عدم تعادل و صنعت به طرف تعادل میل داشته‌اند.

کشاورزی در دهه اول A_1	} تنبید عدم تعادل
کشاورزی در دهه دوم A_2	
خدمات در دهه اول S_1	} گرایش شدید به سوی تعادل
خدمات در دهه دوم S_2	
صنعت در دهه اول I_1	} گرایش به سوی تعادل
صنعت در دهه دوم I_2	

نمودار ۲ مقایسه طولی و عرضی وضعیت اقتصادی شهرستان مشهد و استان (۷۵ - ۶۵ و ۶۵ - ۵۵)*

بر اساس ارقام جدول ۳ می‌توان نتایج زیر را از روند تحولات اشتغال ارایه داد:

الف - تحولات در کل اشتغال

روند رشد اشتغال در شهرستان‌ها در دو مقطع مورد نظر دارای ناهنجاری‌های قابل ملاحظه است، به طوری‌که دامنه تغییرات از منفی ۲/۶ درصد (طیس) تا مثبت ۵۸ درصد (مشهد) در دهه اول و ۶/۰ درصد (قوچان) تا ۷۲ درصد (طیس) در دهه دوم نوسان داشته است. اگر چه رشد اشتغال استان در دهه ۷۵ - ۱۳۶۵ در مقایسه با دهه اول کمتر شده است (۲۹ به ۲۳ درصد)، لیکن در شهرستان‌های کاشمر، فردوس، نیشابور، تربت حیدریه، تربت جام، گناباد،

سبزوار، اسفراین و به‌ویژه طبس روند تحول برعکس بوده است. در مجموع، کمترین نرخ رشد کلی اشتغال در دهه اول متعلق به شهرستان‌های فردوس، طبس، نیشابور، کاشمر، تربت حیدریه، قوچان، اسفراین و در مقطع دوم شهرستان‌های تایباد، درگز، بجنورد، بیرجند، تربت جام، تربت حیدریه و گناباد بوده است.

جدول ۳ درصد رشد اشتغال به تفکیک بخش‌های اقتصادی در شهرستان‌های استان خراسان (۶۵-۷۵ و ۶۵-۱۳۵۵)*.

شهرستان	رشد کلی اشتغال		کشاورزی		صنعت		خدمات	
	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵
مشهد	۳۰/۳	۵۸	-۰/۶	۳/۱	۳۵/۱	۴۰	۳۱/۶	۱۱۱/۵
کاشمر	۲۴/۷	۱۰/۵	۸/۵	۱۸	۲۱/۹	-۱۹/۶	۲۶/۴	۱۱۳
تربت حیدریه	۱۶/۱	۶	۱۴	۵/۸	۳/۹	-۲۸/۴	۲۹/۲	۸۴/۲
بیرجند	۱۹/۳	۲۴	۱۳/۳	۶/۳	-۱۴/۲	۳۲	۶۷/۳	۵۳/۲
فردوس	۲۴/۳	-۱۲	۲۱	-۲/۴	۲۶/۹	-۵۲/۵	۲۲/۸	۱۲۲
نیشابور	۲۳/۷	۹/۶	۷/۱	۹/۵	۲۸/۷	-۲۷/۲	۴۲/۱	۱۲۲/۸
طبس	۷۲	۶/۲	۴/۶	-۱۲	۱۴۰	-۲۹/۸	۵۱/۶	۶۹
گناباد	۱۵/۸	۱۴/۵	۱۰/۸	۱/۶	۰/۴	-۲۳/۴	۳۵/۵	۱۲۵/۳
تایباد	۱/۲	۴۷	-۰/۶	۲۴	-۲۸/۳	۶۹	۲۷/۳	۱۴۵
تربت جام	۱۴/۴	۳۸/۴	۲۳/۵	-۴/۴	-۳/۹	۸۰	۱۹/۴	۱۳۴/۵
درگز	۱۳	۴۱	۹/۴	۲۸/۸	۲۵/۳	۰	۱۲/۳	۱۰۶
سبزوار	۲۶/۸	۱۵/۲	۳۱/۹	۸/۴	۱۹/۲	-۲۴/۳	۲۳	۱۲۸
بجنورد	۱۶	۲۲/۸	-۱	-۴/۱	۲۴/۷	۵۳/۱	۳۶/۴	۷۷/۸
شیروان	۶۲/۳	۲۴/۵	۶۱	-۱۲/۲	۹۸/۷	۲۲	۳۲/۵	۱۴۷/۵
اسفراین	۲۰/۲	۷/۴	۱۴/۳	-۱۶	۲۴	۰	۲۱/۳	۱۳۶
قوچان	۰/۶	۶/۹	-۱۵/۵	-۰/۶	۲۴/۴	-۱۶/۶	۵/۷	۶۶/۵
فاینات	۳۵/۸	-	۴۴/۱	-	۹/۳	-	۴۲/۹	-
استان	۲۳	۲۹	۸/۶	۴	۲۳/۸	۹/۳	۳۰/۱	۱۰۴/۸

* رشد اشتغال از تقسیم مابه‌التفاوت تعداد شاغلان در آغاز و پایان دوره بر تعداد شاغلان در آغاز دوره ضربدر ۱۰۰ به‌دست آمده است.

ب - بخش کشاورزی

اگر چه رشد اشتغال این بخش در استان در دهه دوم بیشتر شده است (۴ به ۸/۶ درصد)، اما

در شهرستان‌های مشهد، کاشمر، تایباد، نیشابور، درگز و اسفراین کاهش یافته است، حتی در مشهد و تایباد از تعداد شاغلان نیز کاسته شده است. دامنه تغییرات اشتغال در این بخش بسیار ناموزون است. برای نمونه در مقطع ۶۵-۱۳۵۵ از منفی ۱۶ درصد (اسفراین) تا ۲۸/۸ درصد (درگز) و در مقطع دوم از منفی ۱ درصد (بجنورد) تا ۴۴ درصد (قاینات) متغیر بوده است. مقایسه طولی و عرضی وضعیت اقتصادی نیز نشان می‌دهد که در مقطع ۷۵-۱۳۶۵ در ۳ شهرستان، رشد بخش کشاورزی بیش از متوسط رشد اشتغال در استان و شهرستان‌های مربوطه بوده است (تربت جام، قاینات و سبزوار). بنابراین در اکثر شهرستان‌ها، رشد بخش کشاورزی کمتر از متوسط رشد اقتصاد شهرستان و استان بوده است. توجه به این تحول منفی در روند اشتغال با در نظر گرفتن تنگناهای حاکم بر دیگر بخش‌ها، در برنامه‌ریزی‌های مربوط به اشتغال از اهمیت زیادی برخوردار است. به خصوص در شهرستان‌های کاشمر، تربت حیدریه، گناباد، تایباد و بیرجند که بخش صنعت آن‌ها نیز رشدی کمتر از رشد متوسط اقتصاد شهرستان و استان داشته است.

ج - بخش صنعت

رشد این بخش در استان در دهه ۷۵-۱۳۶۵ (۲۳/۸ درصد) بسیار بیشتر از دهه ۶۵-۱۳۵۵ (۹/۳ درصد) بوده است و در هر ۸ شهرستان (کاشمر، تربت حیدریه، تربت جام، گناباد، تایباد، بیرجند، قاینات و سبزوار) از منفی ۲۸/۳ درصد (تایباد) تا ۱۹/۲ درصد (سبزوار) نوسان داشته است. بنابراین عمده مناطق جنوبی و مرکزی استان وضع مطلوبی ندارند، حال آن‌که شهرستان‌های شمالی به ویژه مشهد، درگز، بجنورد، شیروان، اسفراین، قوچان، و نیشابور رشد قابل ملاحظه‌ای داشته‌اند.

د - بخش خدمات

رشد اشتغال خدماتی در هر مقطع زمانی در اکثر شهرستان‌ها از متوسط رشد اقتصاد استان بیشتر بوده است. اما در دهه اول، حداقل رشد (۵۳/۲ درصد) در بیرجند، و حداکثر (۱۴۷/۵ درصد) در شیروان، و در دهه دوم به ترتیب (۵/۷ درصد و ۶۷/۳ درصد) در قوچان و بیرجند اتفاق افتاده‌اند. به هر حال ایجاد تعادل در رشد این بخش عمدتاً غیر پایه‌ای اقتصاد، از دیگر اولویت‌ها در نظام اقتصادی استان است.

مقایسه طولی و عرضی بخش خدمات نشان می‌دهد که در دهه ۶۵-۱۳۵۵ در همه شهرستان‌ها رشد این بخش بیشتر از متوسط رشد سایر بخش‌ها، در اقتصاد استان و هم شهرستان، بوده است و ۱۱ شهرستان از نظر بخش خدمات، رشدی بیشتر از متوسط رشد آن در استان (۱۰۴/۸ درصد) داشته‌اند. در دهه ۷۵-۱۳۶۵ وضعیت تا حد قابل ملاحظه‌ای متعادل شده است؛ زیرا فقط در ۶ شهرستان رشد بخش خدمات بیش از رشد متوسط سایر بخش‌ها در اقتصاد شهرستان و استان بوده است و در ۱۰ شهرستان رشد خدمات بیش از متوسط رشد استانی آن (۳۰/۱ درصد) می‌باشد که البته در اغلب این شهرستانها، میزان رشد در دو بخش دیگر اقتصاد منفی یا بسیار اندک بوده است.

۵- تمرکز اقتصادی در شهرستان‌های استان

محاسبه تمرکز اقتصادی با استفاده از فرمول مقابل انجام شده است:^{۱۱}

$$\alpha = \frac{N_{ij}/N_i}{N_j/N}$$

صورت فرمول عبارت است از: سهم اشتغال در فعالیت i ، در شهرستان j ، نسبت به کل اشتغال در فعالیت i ، در استان و مخرج فرمول، سهم کل اشتغال در شهرستان j نسبت به کل اشتغال در استان است. برای مثال، در سال ۱۳۶۵ سهم اشتغال کشاورزی در شهرستان مشهد ۱۷/۹ درصد کل شاغلان بخش کشاورزی در استان، و سهم کل اشتغال در مشهد ۳۶/۶ درصد استان بوده است. با تقسیم ۱۷/۹ بر ۳۶/۶ ضریب تمرکز فعالیت کشاورزی (۰/۴۹) برای شهرستان مشهد به دست آمده است. اگر حاصل (a) از ۱ بزرگ‌تر باشد، نشانگر تمرکز فعالیت در شهرستان و اگر کوچک‌تر از ۱ باشد بیانگر عدم تمرکز است. ضریب تمرکز (۰/۴۹) در سال ۱۳۷۵ بیانگر تشدید عدم تمرکز کشاورزی با گذشت زمان در شهرستان مشهد بوده است.

جدول ۴ نشان می‌دهد که از نظر فعالیت کشاورزی فقط در شهرستان‌های مشهد و طبس در هر دو مقطع، عدم تمرکز کشاورزی وجود داشته است. ضمن این‌که در هر دو شهرستان به‌ویژه در طبس، عدم تمرکز تشدید نیز شده است. برعکس، از لحاظ فعالیت‌های صنعتی، در شهرستان‌های معدودی (مشهد، کاشمر، بیرجند و طبس) حالت تمرکز را در سال ۱۳۶۵ ملاحظه می‌کنیم. فقط شیروان در سال ۱۳۷۵ به این شهرستان‌ها پیوسته است. در بخش خدمات، تمرکز اشتغال در هر دو مقطع تنها متعلق به مشهد بوده است.

سیر تحولات را می‌توان چنین خلاصه کرد که از یک طرف میزان عدم تمرکز کشاورزی در مشهد، بیرجند، طبس و بجنورد تشدید یافته و از دیگر سو بر میزان تمرکز در تربت حیدریه، فردوس، گناباد، تایباد، تربت جام، درگز، سبزوار و قاینات افزوده شده است.

جدول ۴ ضرایب تمرکز اشتغال در بخش‌های عمده اقتصادی در شهرستان‌های خراسان

شهرستان	۱۳۶۵		۱۳۷۵	
	کشاورزی	صنعت	خدمات	خدمات
مشهد	۰/۴۹	۱/۰۷	۱/۴	۱/۳۵
کاشمر	۱/۱	۱/۲۸	۰/۶۵	۰/۷۲
تربت حیدریه	۱/۳۹	۰/۸۴	۰/۴۶	۰/۷۵
بیرجند	۱/۰۴	۱/۳۵	۰/۶۶	۰/۹۵
فردوس	۱/۲۸	۰/۹۱	۰/۷۹	۰/۷۶
نیشابور	۱/۳	۰/۹۴	۰/۷۵	۰/۸۲
طبس	۰/۸۸	۱/۲۴	۰/۸۸	۰/۷۳
گناباد	۱/۲۶	۰/۷۹	۰/۹	۱
تایباد	۱/۴	۱	۰/۶	۰/۸۴
تربت جام	۱/۲۵	۰/۹۴	۰/۷۷	۰/۸
درگز	۱/۷۵	۰/۳۳	۰/۸۴	۰/۷۹
سبزوار	۱/۲۳	۰/۸۹	۰/۸۹	۰/۸۲
بجنورد	۱/۴	۰/۹۷	۰/۶۴	۰/۷۲
شیروان	۱/۲	۰/۸۸	۰/۹۲	۰/۷۳
اسفراین	۱/۳	۰/۹۵	۰/۷	۰/۶۸
قوچان	۱/۵	۰/۷۵	۰/۷۵	۰/۷۴
قاینات	۱/۷	۰/۸۴	۰/۵	۰/۵
چناران			۲/۱	۰/۵
فریمان			۱/۶	۰/۶۲
سرخس	جزئی از شهرستان‌های دیگر			۰/۷۸
بردسکن	(جدول ۱)			۰/۵۴
خواف			۱/۶	۰/۶۹
نهبندان			۱/۵	۰/۶۹

میزان تمرکز صنعتی در نیشابور، طبس، شیروان، قوچان، اسفراین و مشهد، و عدم تمرکز در تربت حیدریه، بیرجند، گناباد، تایباد، تربت جام، سبزوار و قاینات تشدید شده‌اند. در بخش

خدمات تمرکز اشتغال در شهرستان‌های تربت حیدریه، بیرجند، نیشابور، گناباد، تایباد، و بجنورد افزایش، و در مشهد، کاشمر، طبس، درگز، سبزوار و شیروان کاهش یافته است. در مجموع دو مقطع، تمرکز شاغلان در اغلب شهرستان‌ها مربوط به بخش کشاورزی است. به استثنای طبس (کشاورزی و صنعت) کاشمر، شیروان و بردسکن (صنعت) و مشهد (هر سه بخش اقتصاد). در بقیه، ساختار شغلی همراه با عدم تمرکز در خدمات و صنعت و تمرکز شدید در کشاورزی است. به عبارت دیگر نسبت سهم اشتغال خدماتی و صنعتی در مقایسه با سهم کل اشتغال در اغلب شهرستان‌ها در مقیاس استان کمتر و در کشاورزی بیشتر بوده است. دلیل اصلی، تمرکز ۵۲ درصد شاغلان خدماتی و ۴۳ درصد شاغلان صنعتی در شهرستان مشهد در سال ۱۳۷۵ (و در همین حدود در سال ۱۳۶۵) می‌باشد.

۶- اولویت سنجی و تعیین نواحی بحرانی از نظر اشتغال

اولویت سنجی بر مبنای درصد رشد اشتغال به تفکیک بخش‌های اقتصادی و سپس تعیین نواحی بحرانی بر اساس معیار Z -score انجام گرفته است. بنابراین طبق داده‌های جدول ۳ از نظر ضرورت ارتقای رشد کلی اشتغال به ترتیب شهرستان‌های تایباد، درگز، تربت جام، گناباد، بجنورد، تربت حیدریه (و خواف) بیرجند (و نهبندان) و اسفراین در اولویت قرار می‌گیرند. از لحاظ رشد کشاورزی به ترتیب اولویت با شهرستان‌های بجنورد، تایباد، مشهد، طبس، نیشابور و کاشمر و از نظر بخش صنعت شهرستان‌های تایباد، بیرجند، تربت جام، گناباد، تربت حیدریه، قاینات، سبزوار و کاشمر بایستی مورد توجه بیشتری قرار گیرند. ضمن این‌که کلیه این شهرستان‌ها رشد کمتری نسبت به اقتصاد استان دارند. بدیهی است در برنامه‌ریزی رشد و توسعه اقتصاد منطقه‌ای، ملاحظه شرایط، توان‌ها و کاستی‌های ساختاری مسأله‌ای اساسی است و تعیین محور اصلی رشد نیازمند مطالعات جامع‌تر می‌باشد. لیکن تحلیل‌های کمی نیز در هدایت و اتخاذ تصمیم‌های اساسی به‌ویژه در بُعد ناحیه‌ای - بخشی از کارایی قابل توجهی برخوردارند. بر همین مبنای کاربرد شاخص استاندارد شده Z -score، شهرستان‌های استان در ۵ گروه با "رشد خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم" از نظر اشتغال کلی، کشاورزی، صنعت و خدمات طبقه‌بندی شده‌اند. لازم است که در این بین به شهرستان‌هایی که در گروه‌های

۴ و ۵ قرار گرفته‌اند به عنوان "نواحی بحرانی" اولویت ویژه داده شود. اساس طبقه‌بندی به شرح زیر است.

گروه اول:	$Z - score > +1$	؛ رشد خیلی زیاد
گروه دوم:	$+ 0.25 < Z - score < +1$	؛ رشد زیاد
گروه سوم:	$+ 0.25 > Z - score > - 0.25$	رشد متوسط
گروه چهارم:	$- 0.25 < Z - score < - 1$	رشد کم
گروه پنجم:	$Z - score < -1$	؛ رشد خیلی کم

با توجه به جدول‌های ۵ تا ۸ از نظر رشد کلی اشتغال ۷ شهرستان (با احتساب قوچان) در وضعیت بحرانی (رشد کم و خیلی کم) قرار می‌گیرند. از نظر رشد صنعت و خدمات ۶ شهرستان و از لحاظ کشاورزی ۵ شهرستان در شرایط بحرانی واقع شده‌اند. در بین ۳ بخش عمده اقتصادی، وضع رشد اشتغال در صنعت بحرانی‌تر است، زیرا متوسط شاخص Z در مناطق بحرانی از نظر صنعت (۰/۸۱-) رقمی بسیار بزرگ‌تر از شاخص مشابه در خدمات (۰/۷-) و کشاورزی (۰/۶۶-) بدون احتساب قوچان - را به دست می‌دهد. علاوه بر این فقط ۳ شهرستان در گروه اول و دوم، یعنی دارای رشد زیاد صنعتی قرار گرفته‌اند که در مقایسه با ۸ شهرستان دارای رشد زیاد، هم در کشاورزی و هم خدمات بیانگر عدم تعادل منطقه‌ای در رشد صنعت آن هم با تمرکز رشد عمدتاً در مناطق شمالی و مرکزی استان می‌باشد.

جدول ۵ طبقه‌بندی شهرستان‌ها و تعیین نواحی بحرانی* از نظر رشد کلی اشتغال (۷۵-۱۳۶۵)

مقدار رشد	شهرستان‌ها (مقدار شاخص Z)
خیلی زیاد	طیس (۳/۲)، شیروان (۲/۶)**
زیاد	قاینات (۰/۸۴)، مشهد (۰/۴۸)، سبزوار (۰/۲۵)
متوسط	کاشمر (۰/۱۱)، فردوس (۰/۰۸)، نیشابور (۰/۰۴۶)، اسفراین (۰/۱۸)، و بیرجند (۰/۲۴)
کم	تربت حیدریه (۰/۴۵)، بجنورد (۰/۴۶)، گناباد (۰/۴۷)، تربت جام (۰/۵۷)، درگز (۰/۶۶)
خیلی کم	تایباد (۰/۱۴)، قوچان (۰/۵-)

* نواحی بحرانی؛ شهرستان‌هایی هستند که دارای رشد کم و خیلی کم می‌باشند

** محاسبات مربوط به شیروان و قوچان به دلیل عدم امکان تطبیق اطلاعات با تقسیمات سیاسی جدید آن‌ها غیرقابل اطمینان هستند.

جدول ۶ طبقه‌بندی شهرستان‌ها و تعیین نواحی بحرانی از نظر بخش صنعت (۷۵ - ۱۳۶۵)

مقدار رشد	شهرستان‌ها (مقدار شاخص Z)
خیلی زیاد	طیس (۳/۲)، شیروان (۲/۱)
زیاد	مشهد (۰/۳۱)
متوسط	نیشابور (۰/۱۴)، فردوس (۰/۰۹)، درگز (۰/۰۴)، اسفراین (۰/۰۵)، کاشمر (۰/۰۵)، بجنورد (۰/۰۲)، سبزوار (۰/۱۳)، قوچان (۰/۰۲)
کم	قاینات (۰/۰۴)، تربت حیدریه (۰/۵۵)، گناباد (۰/۶۵)، تربت جام (۰/۷۶)
خیلی کم	بیرجند (۰/۰۵)، تایباد (۰/۴۴)

جدول ۷ طبقه‌بندی شهرستان‌ها و تعیین نواحی بحرانی از نظر بخش کشاورزی (۷۵ - ۱۳۶۵)

مقدار رشد	شهرستان‌ها (مقدار شاخص Z)
خیلی زیاد	قاینات (۲/۹۵)، سبزوار (۱/۹۴)، تربت جام (۱/۲۴)، فردوس (۱/۰۳)، شیروان (۴/۳)
زیاد	اسفراین (۰/۴۷)، تربت حیدریه (۰/۴۵)، بیرجند (۰/۳۹)
متوسط	گناباد (۰/۱۸)، درگز (۰/۰۷)، کاشمر (۰)، نیشابور (۰/۱۲)
کم	بجنورد (۰/۰۸)، مشهد (۰/۷۷)، تایباد (۰/۷۷)، طیس (۰/۳۳)، قوچان (۰/۲)

جدول ۸ طبقه‌بندی شهرستان‌ها و تعیین نواحی بحرانی از نظر بخش خدمات (۷۵ - ۱۳۶۵)

مقدار رشد	شهرستان‌ها (مقدار شاخص Z)
خیلی زیاد	بیرجند (۲/۷)، طیس (۱/۵)، تایباد (۱/۲۴)، کاشمر (۱/۱۷)
زیاد	قاینات (۰/۹۲)، نیشابور (۰/۸۶)، بجنورد (۰/۴۶)، گناباد (۰/۳۹)
متوسط	مشهد (۰/۱۱)، تربت حیدریه (۰/۰۵)، شیروان (۰/۱۷)
کم	فردوس (۰/۰۵)، سبزوار (۰/۰۵)، اسفراین (۰/۶۲)، تربت جام (۰/۷۵)
خیلی کم	درگز (۰/۲۶)، قوچان (۰/۱۷)

منابع

1. Ghazi M.Farooq, "population Growth, Manpower and Employment" population and Development planning, Edited by C.Robinson, New York. 1975,p.48.

۲ - ایزارد، والنر: روش‌های تحلیل منطقه‌ای، ترجمه داریوش کاظم‌زاده، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۵۷، صفحه ۳۵۹.

۳ - ونوفی، فاطمه: مسکن در خراسان، مشهد، یاز، ۱۳۷۷، صفحه ۲۰.

۴ - مطیعی لنگرودی، سیدحسین: «روند رشد جمعیت و مشکلات تأمین اشتغال در استان خراسان»، مجموعه

مقالات سمینار بررسی مسائل جمعیتی خراسان، دانشگاه سبزوار، ۱۳۷۵، صفحه ۵.

۵- جوان، جعفر: جمعیت ایران و بستر جغرافیایی آن، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۶۷، صفحه ۱۹۴.

۶- سازمان برنامه و بودجه خراسان، «آمارنامه استان خراسان»، ۱۳۶۵، صفحه ۱۲.

۷- مرکز آمار ایران: «سرشماری عمومی نفوس و مسکن، استان خراسان و شهرستان‌های مختلف آن»،

۱۳۶۵ و ۱۳۷۵.

۸- «تحلیل روند تحولات شاغلین کشور طی سال‌های ۷۵-۱۳۳۵». مجله جهاد، شماره‌های ۲۱۸ و ۲۱۹،

۱۳۷۸، ص ۴۹.

۹- رهنما، محمد رحیم: «مقایسه طولی و عرضی وضعیت اقتصادی خراسان»، مجموعه مقالات سمینار بررسی

مسائل جمعیتی خراسان، دانشگاه سبزوار، ۱۳۷۵، ص ۱۵.

۱۰- مرکز آمار ایران: «سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن، استان خراسان و شهرستان مشهد» سال‌های ۵۵، ۶۵

و ۷۵.

۱۱- رفیعی، مینو: «تمرکز اقتصادی در تهران»، آبادی، نشریه مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، تابستان

۱۳۷۰.